

Büky László

Inter faeces et urinam nascimur

1. A Magyar Orvosi Nyelv 9/2 [2009], 81–2. lapjain a vizelés és a székelés egyes kifejezéseivel foglalkozva több tévedéssel és félreértéssel ír Tóth Emil nyelvtörténeti, nyelvhasználati, stilisztikai és művelődéstörténeti vonatkozásokról.

2. A szerző nem veszi figyelembe, hogy ugyanarra a fogalomra számos kifejezés élhet és élhetett a nyelvhasználatban, a honfoglaló magyarság törzseinek nem volt egységes sem a szóhasználata, sem a nyelvtani rendszere; e tényét évszázadokig mutatták (és részben ma is mutatják) a nyelvjárások. A ránk maradt adatok a 'vizelet'-re, illetőleg a 'vizelet'-re bizonyára emiatt kétfélek. Az 1565-beli, a Heltai Gáspár-féle bibliafordításban fennmaradt *pesselő* 'vizelet' az első adat – „Ki irtom az Achabhoz tartozókat mind az falhoz *pesselőt*” (TESz. *pisil* a.) –, sőt van korábbi 1558-ból (nem teljesen biztos) előfordulás is: „Az *pösölésről* (*pewzewlesrel*) való liktarion” (TESz.). Persze későbbi időkből újabb adatok vannak: 1604: *pös*, „*Pös* Vrina, Lotium”; 1763: *pisál* 'vizelet'; 1838: *pisa*; 1873: *pössent*; 1876: *pisi*. (Talán nem érdemes itt is hosszasan részletezni, hogy a szócsalád különböző adataiban és alakjaiban mi az oka az *i*, *e* és *ö* magánhangzók különféleségének, a jelenség magyarázata a magánhangzó-történetben és az ezzel is összefüggésben lévő nyelvjárástörténetben rejlik.) A *pös* ~ *pes* alapszó bizonyos hangutánzó eredetű, hasonlók más nyelvekben is vannak, amint Czuczor Gergely és Fogarasi János jeles, XIX. századi szótárukban írják (CzF. *pes* a.); vö. TESz., MSzFgrE., EWUng., RMGL. (Megjegyzendő, hogy a CzF.-szótár szószármazásra vonatkozó megállapításainak többségükben nincs tudományos alapja.) A CzF.-szótár használatra vonatkozó megfigyeléséből – a műveltebb osztályok a *vizelet* szót használják – Tóth Emil arra következtet, hogy „a szegényebb rétegeknél, ahol a szókincs szegényesebb volt, lett divattá a hangutánzó *pisilés* kifejezés”. Efféle megállapítás a (magyar) társadalomtörténet és nyelvtörténet ismeretében teljesen értelmetlen. A CzF.-szótár megállapítása a XIX. század második felének polgári nyelvhasználatára, az akkorra már nagyjából kialakulása vége felé tartó köznyelvre vonatkozik. Azt feltételezni, hogy az úgynevezett szegényebb rétegekhez tartozók szókincse szegényesebb, csupán nagyfokú tájékozatlansággal lehet. A *vizel* 'harnen' ige és néhány származéka 1533-ból van először adatolva a Murrélius névéhez köthető szótárból (*Viselō*, Murm. 1943), ugyaninnen a *vizelet* 'Harn' (*Viselet*, Murm. 784) és a *vizelés* 'Harnlassen' is (*Viselles*, Murm. 954). Szikszai nomenklaturájában ugyancsak: „Lotium: *Viselet*” (SzikszF. 91), további adatok a már említett szótárakban.

Visszatérve a szerzőhöz: „Vagyis a szegényebb rétegeknél, ahol [amelyeknél] a szókincs szegényesebb volt, lett divattá a hangutánzó *pisilés* kifejezés” – írja. Nos a történeti adatok minden magyarázat nélkül mutatják, hogy a *vizel* és a *pisil* ~ *pesel* ~ *pösöl*, továbbá származékaik a XVI. században a „műveltebb” rétegek nyelvhasználatában egyenrangúak voltak. Annak megállapítását, hogy miért lettek mára a *víz* alapszó fejleményei használatosak akként, amiként a Tóth Emil és a mai magyar köznyelven beszélők vagy írók szokták, aprólékos munkával lehetne kibogozni. Az időben egyre szaporodó szöveghelyek vizsgálata mutathatná meg, hogy a *vizel* (meg a származékok) és a *pisil* (meg a származékok) megjelenése mutat-e, és milyen különbségeket. Am enélkül is bizonyosnak vehető, hogy éppen az utóbbi hangutánzó volta is hozzájárul a különbséghez. A *pisil* hangutánzó szó, mint motivált nyelvi elem, ma is felidéri a lötium ürítésének a hangjait, a *vizel* és a származékok ebben a tekintetben semlegesek, tehát a társadalom viselkedésének és illemszabályainak változásával egyre inkább a nem motiváló, a semleges jelentésű szót és szószármazékokat kezdte használni; hasonló a helyzet a *fos* és *fosik* szavakkal is. Ezt közvetve bizonyítja, hogy az elmúlt fél évszázad egyes szótárai rendre a választékos nyelvhasználatra utalnak a *vizel* használatával kapcsolatban, amint a CzF. is tette: ÉrtSz., ÉKsz.² A társadalmi eufémizmus a legkülönbözőbb „testi szükséglet”-re (az idézőjeles kifejezés ugyancsak társadalmi szépítő kifejezőmód) minden korban kialakítja az akkor és ott megfelelőnek tartott kifejezést.

A *pisi*, a *pisil* jobbára gyermeknyelvi (és dajkanyelvi) használatra foglaldott le, ennek fő oka nagy valószínűséggel az *i* magánhangzó úgynevezett világos voltának a következménye, hiszen mint ilyen a kellemes képzettársítások kiváltását segíti elő (a kisgyermekkel kapcsolatosan mindenféle tárgyi kötöttség nélkül kedveskedő kifejezések használatnak, van *pisike*, *kakika* stb.), a *pisa* szóvégi hangzója a legsötétebb magánhangzó, és mint ilyen a kellemetlen képzettársítások kiváltását segíti elő; az *i* és az *a* beszédhang efféle stilisztikai vonatkozásaira l. Fónagy 1989²: 35, 31–44.

2.1. Tóth Emil a *húgy* főnévvel is foglalkozik, egyebek mellett azt írja, „a mai nyelvhasználatban már kissé durvának tűnik [?], annak ellenére, hogy a *hud*, *húgy* szavunk egyébként a legrégebbi egy szótagos szavaink egyike, és eredeti jelentése 'csillag' volt”. Tudnivaló: a 'csillag' jelentésű *húgy*¹ szónak semmi köze a 'vizelet' jelentésű *húgy*² szóhoz, véletlen az alaki hasonlóság (homonímia). A 'csillag' jelen-

tésű szó a nyelvjárásokban sokáig megvolt: nyj. *kaszahúgy* 'az Orion csillagképe'; *kaptárhúgya* 'Fiastyúk', *hugyozik a szemé*' (hamisan) ragyog a szemé', vö. ÚMTsz. A szó már a XVI. században kezdett kiesni a használatból, elavulását bizonyára az azonos alakú *húgy*¹ miatt is kiszorította a *csillag* 'astrum'. – Mindkét főnév ősi örökség az uráli korból, alapalakjuk: **kuńc* és **kuńce* (MSzFgrE., TESz.). A *húgy*¹ használatára már a XII. századból van oklevéladat (*Hugd*, személynév), 1538-ból pedig szótári: „*hwg*: Vurina, harm” (PestiN.). Föllelhető a szó a régiségben Heltai Gáspárnál, Apáczai Csere Jánosnál stb. (I. TESz.). Ismeretes a régiségből: *hugyos* (1171), *hugyik* (1419), *hugyozik* (1552) stb. (TESz.). A -*d*-t tartalmazó szóalakok – „*Falra huddani*” (TESz.) – az újabbak, a *gy* → *d* változás (depalatalizáció) következtében. Tóth Emil tévesen hiszi ezeket a -*d*-s alakváltozatokat régebbieknek. Ezért is tévedés, illetőleg értelmezhetetlen azt mondania, hogy „a jobb hangzás, a könnyebb kiejtés következtében lett *húgy* vagy *hugy*”. Az uráli alapalak -*ńc*-hangkapcsolatának a magyarban mindig -*gy*- megfelelése van, hasonló alakulású például az *ágyék* és a *hagymáz*. Ugyancsak valami félreértés lehet Tóth Emil kétszer is leírt megállapítása körül, amely szerint az összes szükséges fogalom kifejezhető a *húgy* főnévvel, illetőleg összetételeivel (*húgyhajtó*, *húgyedény*, *húgykő* stb.). Nos: nem tudhatni, hogy a társadalomnak mennyi a szükséges fogalomnennyisége, ám mindig megjelenik az egy-egy (új vagy annak vélt) fogalomhoz a nyelvi kifejező elem, a nyelvi jel, amely lehet a nyelv nagyon régi eleme, de lehet új fejlemény is. Tóth Emil a *húgy* főnév összetételeinek, képzett alakjainak sokaságából arra is következtet, hogy legrégebb szavaink egyike. A két dolog között nincs közvetlen összefüggés. A szerző azt is említi, hogy „legrégebb egy szótagos szavaink egyike” a *húgy*² 'vizelet'. Az egyszótagnyiség ugyan tény, de szükségtelen a régiséghez kapcsolni, még ha az uráli, a finnugor, az ugor alapnyelvi rekonstrukcióhoz vezethető magyar szavak különböző hangváltozási folyamatok révén gyakran váltak ilyenre, tehát egy szótagúvá. A protouráli és protofinnugor nyelvnek mintegy 1200 továbbelemezhetetlen kétagú szógyöke lehetett, a magyar nyelv önálló életében a XIII. század elejére a szavak és a toldalékok végén álló magánhangzók néhány kivételtől eltekintve lekoptak, eltűntek, és így számos egytagú szó jött létre (vö. Hajdú 1966: 86).

Az ÉrtSz. „durva, közönséges beszédben használatos”-nak minősíti a *húgy* főnevet, a *hugyos* melléknevet és a *hugyozik* igét, míg természetesen a *húgyhólyag*, *húgykő*, *húgyvas*, *húgyvérűség* szavak különféle használati rétegbe tartoznak (bonctan, orvostudomány, vegytan); hasonló minősítések vannak az ÉKsz.²-ben is. Ezek a más-más használati réteghez tartozó szavak nem egyszerre kerültek a maguk csoportjába. A magyar köznyelv kialakulása a nyelvújítás korszaka után még sokáig tartott, a szaknyelvek bizonyos fokú magyar köznyelvének alakulása ugyancsak. A szókinccset (de természetesen nem csupán azt) érintő nyelvi változások általában szöveghasználati jelenségekkel járnak együtt. Így azután a 'lötium' jelentésére a köznyelvben és rétegeiben, valamint

a szaknyelvekben azok az éppen használatos alakok rögződnek, amelyek a beszélők nyelvhasználati szokásának megfelelnek. Lehetséges, hogy az egyes szinkron nyelvi állapotok a későbbi nyelvhasználók számára más hangulati, érzelmi, jelentésbeli vonatkozásúak. A szakszavak különösen hajlamosak a maguk használati körében a rögzülésre, amint Tóth Emil egyik adata is mutatja (*hugyivarkészülék*), és amelyik mellé az általános lexikonokból is még számosat sorolhatni (*húgytömlő*, *húgyúti szervek*, *húgyvezeték*).

2.2. A *szar* főnév szintén finnugor eredetű, az alapalak: **šar*₃ (MSzFgrE.). A régiségből például a Szent Ferenc-legendából (1372 u./1448 k.) adatható: „ynkab vtlak meg az ... penst hodnem az zamar *zarat*” (TESz. *szar* a.: JókK. 80); vö. RMGl. *szar* a. Néhány régi adat a TESz.-ből a szóra és származékaira: *szaros* (1130–40), *szarik* (1221), a RMGl.-ből: „*szaros* bogar *szar* golyobis hajto bogaar” (*bogár* a.), „*Vpupa* Epops: *Szarbababuk*” (*babuk* a.). A korabeli latin megfelelők idézése nélkül is nyilvánvaló, amiként a fentebbi szavak esetében, ennél is ugyancsak nehéz volna megmondani, milyen volt a *szar* korabeli stílushatása, és azt is, miként vált durva stílusárnyalatúvá (I. ÉrtSz., ÉKsz.²). Nyilván a *szar* főnév használata is a föl-fölbukkanó rokonértelműség mellett változott, a latinból (*cacare*) származó *kakál* és a *kaka* – I. PestiN.: „*Cacatum: kikalnij: scheissen*” – eleinte bizonyára (mint idegen szó) motiválatlan volt, lehet, hogy a gyermeknyelvben jött létre (I. TESz. *kakál* a.), vö. „*A' gyermek* alig tud több szot ki mondani, hanem tsak azt bestelen, *kakás*, *papa*” (SzT. *kakás* a.; 1790-ből). Egyébként az Erdélyi magyar szótörténeti tár *szar* szócikke számos, a korabeli élőbeszédet tükröző szövegdarabja tanulságos a főnév, illetőleg melléknév kifejezőmódjára, hasonlóképp I. *húgy*, *húgyik*, *húgyó*, *húgyos*, *húgyoz*, *húgyozó*, *húgytató*; *pesel*.

3. A régi magyar nyelvhasználatra való pillantás nyilvánvalóvá teszi, hogy a Tóth Emil által említett szavak használata különböző megterheltségű lehetett (ma is az), érzelmi-hangulati velejárok, jelentésárnyalataik a magyarság egészének és egyes csoportjainak mindenkori társadalmi eufémizmus alapján alakultak és alakulnak. Ezzel jár együtt az *árnyékszék*, a *WC*, a *klozet*, a *piszoár* és a többi megnevezés használata, illetőleg a használatból való kiesése. Az *árnyékszék* összetett szó első tagja valaha a népnyelvben 'fészer, szín, sátor' volt, ám ez a jelentése lassan kiveszett. Tévedés azt hinni, hogy „*az árnyékszék* a fa alatt (árnyékban) történt székelést [helyét] jelentette”, amint a szerző írja. Hajdani eleink ugyan leleményesek voltak a dologban: a két Rákóczi György fejedelem családi levelezésében említődik egy „*kukorló szarka fészek bástya*”, azaz: 'árnyékszék (kamarástól)' (részletesen I. Büky 1999).

IRODALOM

Büky László 1999. Kukorló szarkafészek bástya. *Magyar Nyelv* 95: 326–8.
CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára* I–VI. Pest, [később] Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat.

EWUng. = Lorand Benkő (Hrsg.) 1993–1994. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Fónagy Iván 1989². *A költői nyelv hangtanából*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hajdú Péter 1986. *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.

MSzFgrE. = Lakó György (főszerk.) 1967–1978. *A magyar szókészlet finnugor elemei* I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Murm. = *Lexikon Ioannis Mvrmellii [...] cum Germanica et Hungarica interpretatione*. Krakko, 1533.

PestiN. = Pesti Gábor 1538. *Nomenclatura sex linguarum [...]*. Bécs.

RMGl. = Károly Sándor–Berrár Jolán (szerk.) 1984. *Régi magyar glosszárrium – Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

SzikszF. = Szikszai Fabricius Balázs 1590. *Nomenclatura Dictionarium Latino-vngaricum*. Debrecen.

SzT = Szabó T. Attila[–Vámszer Márta] (szerk.) 1975–. *Erdélyi magyar szótörténeti tár* I–. Bukarest, [később] Budapest.

TESz. = Benkő Loránd (főszerk.). 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.

ÚMTSz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1979–2010. *Új magyar tájszótár* I–V. Akadémiai Kiadó, Budapest.

HELYESÍRÁSI EMLÉKZETŐ

ikerszók | egyik vagy mindkét tagja szóteremtéssel jött létre, ez önállóan nem létezik, csak az ikerszó tagjaként. Nem valódi összetett szavak, inkább a részleges szóismétlésekre hasonlítanak, de írásmódjukban ugyanazok a szabályok érvényesülnek, mint a valódi mellérendelő összetett szavak esetében, ezért helyesírási szempontból célszerű a mellérendelésekkel együtt tárgyalni. Az ikerszókat eszerint egybe- vagy kötőjellel írhatjuk. Írásmódjuk meghatározásában az ún. toldalékolási próba segít. A csak a szó végén toldalékolható ikerszókat egybeírjuk (*mendemonda, mendemondák, limlom, limlomot*), a mindkét tagjukon toldalékolható formákat (*irul-pirul, irulni-pirulni*), a tulajdonnévi ikerszókat (*Ista-Pista, Ista-Pistát*) és a toldalékkal nem vagy csak kivételesen ellátható ikerszókat (*csihi-puhi, csihi-puhit, piff-puff*) kötőjellel kapcsoljuk össze. Léteznek ingadozó toldalékolású ikerszók (*gizgaz, gizgazok, gizgazos, de gizes-gazos*): ezeket tehát kétféleképpen toldalékolhatjuk: ha csak a második tagon toldalékolunk, egybeírást alkalmazunk, és ez jellemző az alapalakra is, ha mindkét tagon, kötőjellel kapcsolunk.

ikresítés | szóalkotási mód, amelyben egy szót a saját, hangalak tekintetében meghatározott szabályok szerint módosított változatával kapcsolunk össze új szóvá. A létrejövő új szó részleges szóismétlés hatását kelti (*ákombákom, irul-pirul, setesuta*). Származásuk szerint két csoportot különböztetünk meg. 1. Az ikerszó létrejöhet úgy, hogy egy adott, a nyelvben már meglévő szó mintájára egy hozzá hasonló hangsort hozunk létre (*monda – mendemonda*), a szakmai nyelvhasználat ezt nevezi indukciós ikerítésnek. 2. Olyan, két tagból álló szó jön létre, amelyben egyik tagnak sincs önálló alakja és jelentése, hanem csakis együtt, a létrejött egyetlen szóban fordulnak elő (*tutyimutyi, irgum-burgum*), ezt nevezzük párhuzamos ikerítésnek.

álikerszók | a valódi mellérendelések közé tartoznak, ezekben is két önálló szóalak kapcsolódik össze, amelyeket mindig kötőjellel társítunk. Létrejöttükben egyfajta játékos alakismétlésre is törekszünk, innen ered az elnevezésük. Az álikerszók az ikerszavaktól abban különböznek, hogy mindkét tagjuk önálló szó önálló jelentéssel (*csillog-villog, a csillog és a villog* forma is önálló elemek). Tagjaik vagy eleve toldalékoltak (*kurtán-furcsán, csapot-papot*), vagy toldalékolhatók (*szánom-bánom, súgni-búgni*).